



Agentschap NL
Ministerie van Binnenlandse Zaken
en Koninkrijksrelaties

Rapportage Marktinitiatieven Frisse Scholen

*Auteur: Communication Concert
Juli 2012*

» *Als het gaat om energie
en klimaat*

C O M M U N I C A T I O N
CONCERT

Rapportage

Marktinitiatieven
Frisse Scholen

Weesp, juli 2012

LEEUWENVELDSEWEG 16F 1382 LX WEESP

T 0294 23 87 38 F 0294 43 00 72 E COMCON@COMCON.NL I WWW.COMCON.NL

RABOBANK UTRECHT 39.46.55.885 KAMER VAN KOOPHANDEL GOOI- EN EEMLAND 332 62763 BTW 8031.76.594.B.01



INHOUD

1. INLEIDING.....	3
<i>Achtergrond.....</i>	<i>3</i>
<i>Opdracht</i>	<i>3</i>
2. INZICHTEN FRISSE SCHOLEN IN NEDERLAND	4
<i>Onderwijshuisvesting belangrijk voor onderwijskwaliteit</i>	<i>4</i>
2.1 RESULTATEN	4
<i>Frisse scholen als begrip.....</i>	<i>4</i>
<i>Frisse scholen is onbekend voor consument (einddoelgroep)</i>	<i>4</i>
<i>Modelverordening houdt geen rekening met kwaliteit</i>	<i>4</i>
<i>Crisismaatregelen € 165 miljoen</i>	<i>5</i>
<i>Investeren door schoolbesturen</i>	<i>5</i>
<i>Gemeenten besteden minder dan beschikbaar</i>	<i>5</i>
2.2 SIGNALERING	6
<i>De Minister van OCW ziet Knelpunten in het stelsel.....</i>	<i>6</i>
<i>Benchmark / duurzaamheid metingen</i>	<i>6</i>
<i>Schoolgebouwen worden steeds ouder.....</i>	<i>6</i>
<i>Problemen met huisvesting verergeren</i>	<i>6</i>
<i>Geen strategisch voorraadbeheer onderwijsgebouwen</i>	<i>6</i>
<i>Binnenklimaat niet op orde</i>	<i>7</i>
<i>Asbest in scholen</i>	<i>7</i>
<i>OCW kwaliteit schoolgebouwen op orde</i>	<i>8</i>
2.3 TRENDS EN ONTWIKKELINGEN	8
<i>Vraag- en aanbodzijde los van elkaar.....</i>	<i>8</i>
<i>Multifunctionaliteit en sociale omgeving en functie</i>	<i>8</i>
<i>Ontwikkelingen vragen extra inspanningen in de toekomst</i>	<i>8</i>
<i>Doordecentralisatie</i>	<i>9</i>
2.4 INITIATIEVEN	9
<i>Nieuw kenniscentrum</i>	<i>9</i>
<i>Investeringsfonds onderwijshuisvesting.....</i>	<i>9</i>
<i>Bestaande versus nieuwbouw</i>	<i>9</i>
<i>Atlas van Nederland</i>	<i>10</i>
2.5 IDEEËN /CONCEPTEN	10
<i>Website voor uitwisseling van ervaringen.....</i>	<i>10</i>
<i>Beelden als insteek voor inspiratie</i>	<i>10</i>
3. OPZET FRISSE SCHOLEN FESTIVAL	13
BIJLAGE 1. DEELNEMERS BRAINSTORM	15
BIJLAGE 2: PRESENTATIE EERSTE SESSIE.....	16
BIJLAGE 3: PRESENTATIE TWEEDE SESSIE.....	20
BIJLAGE 4 TABELLEN EN GRAFIEKEN	23



1. INLEIDING

In deze eindrapportage wordt beschreven hoe invulling is geven aan het project 'Marktinitiatieven Frisse Scholen'.

Achtergrond

Zeven jaar geleden is het Frisse Scholen Programma gestart om gemeenten en scholen te stimuleren om minder energie te gebruiken en het binnenmilieu te verbeteren. In zeven jaar tijd is veel bereikt. Agentschap NL heeft de afgelopen 7 jaar het onderwerp Frisse Scholen geagendeerd, instrumenten ontwikkeld, kennis gebundeld en verspreid en praktijkvoorbeelden belicht.

Frisse Scholen richt zich alleen op het primair en voortgezet onderwijs. Frisse Scholen omvat alleen energie en binnenmilieu items. Frisse Scholen betreft zowel nieuwbouw, renovatie als bestaande gebouwen.

In 2012 biedt het programma Energie en Gebouwde Omgeving geen ruimte meer voor specifieke aandacht gericht op scholen. Daarom zal het stokje overgedragen moeten worden aan marktpartijen. Dit zal gebeuren als onderdeel van het stakeholderfestival '7 Jaar Frisse Scholen, verleden, heden en toekomst' dat 7 november zal worden georganiseerd in 't Spant te Bussum.

Met 'marktinitiatieven' wordt bedoeld op projecten, producten en diensten die bijdragen aan de realisatie van Frisse Scholen en niet door de Rijksoverheid worden geïnitieerd. Deze initiatieven kunnen zowel profit als non-profit zijn en betrekking hebben op techniek, financiering, proces, informatie en communicatie. Het stakeholderfestival staat in het teken van het uitwisselen van kennis en ervaringen en het doorontwikkelen van kansrijke initiatieven.

Opdracht

Agentschap NL wil haar initiërende rol op het gebied van Frisse Scholen overdragen aan marktpartijen. Op dit moment is onvoldoende bekend welke initiatieven in Nederland invulling geven aan de vraag naar Frisse Scholen. Ook is onduidelijk in hoeverre deze initiatieven voldoende bekend zijn bij de vraagzijde (schoolbesturen, -directeuren en gemeenten), of zij op elkaar aansluiten en elkaar versterken en of er voldoende wordt samengewerkt. Tot slot is onbekend of er nog belangrijke hiaten in het aanbod aanwezig zijn. Om genoemde overdracht op het stakeholderfestival succesvol te laten verlopen zal ook de samenwerking met en tussen marktpartijen georganiseerd moeten worden. Het AgentschapNL wil een beter beeld te verkrijgen van de diverse marktinitiatieven. De verkregen inzichten uit de marktconsultatie moeten daar waar mogelijk gebruikt kunnen worden voor artikelen. Het project moet leiden tot de inhoudelijke opzet voor het programma van het stakeholderfestival op 7 november.



2. INZICHTEN FRISSE SCHOLEN IN NEDERLAND

Door middel van deskresearch is er een inventarisatie gemaakt van beschikbare kennis en instrumenten, en van de inhoudelijke informatie die tot nog toe m.b.t. dit project is verschenen. Daarbij is ook in kaart gebracht welke ontwikkelingen er plaatsvinden op het internet ten aanzien van informatie- en kennisplatformen etc. Op basis van de inzichten hebben er gesprekken plaatsgevonden met diverse partijen die betrokken zijn bij frisse scholen. Het geheel aan gegevens is geanalyseerd en gepresenteerd in diverse sessies met vertegenwoordigers uit het veld. Op basis van deze sessies zijn de bevindingen, trends en ontwikkelingen aangescherpt.

Hieronder treft u de verwoording van de aldus verkregen inzichten ten aanzien van frisse scholen in Nederland.

Onderwijshuisvesting belangrijk voor onderwijskwaliteit

Goede onderwijshuisvesting is een belangrijke randvoorwaarde voor de kwaliteit van het onderwijs in Nederland. Vooral een betere kwaliteit van het binnenmilieu van scholen leidt tot betere leerprestaties.

2.1 RESULTATEN

Frisse scholen als begrip

Als het succes van Frisse Scholen zou worden afgemeten aan de hoeveelheid platforms en organisaties die met het onderwerp aan de slag zijn gegaan dan is de conclusie: het is geslaagd.

Goed zeven jaar geleden is frisse scholen als begrip geïntroduceerd in Nederland. Uit het onderzoek en de gesprekken is duidelijk geworden dat het begrip door veel organisaties is omarmd. Het is opvallend hoeveel organisaties ermee aan de haal zijn gegaan. De diversiteit aan platforms, kenniscentra, werkgroepen etc. op landelijk, provinciaal, regionaal en lokaal niveau is groot. Natuurlijk zie je varianten op de term frisse scholen (gezonde, duurzame scholen etc.) maar één ding is duidelijk, de lading van de gehanteerde begrippen is als het gaat om binnenmilieu en energie is eenduidig. Vanuit de vele actieve organisaties zijn instrumenten, hulpmiddelen en goede voorbeelden beschikbaar. Er is en wordt volop ervaring opgedaan met nieuwe technieken, nieuwe financieringsconstructies en beheer en onderhoud van schoolgebouwen.

Frisse scholen is onbekend voor consument (einddoelgroep)

Ondank het grote aantal organisaties dat aan slag is met frisse scholen, menen wij wel dat het achterliggende probleem relatief onbekend is bij de einddoelgroepen. We zien weinig organisaties van consumenten, die juist deze problematiek onder de aandacht brengen. Het Astmafonds vormt een positieve uitzondering. Ouders en docenten worden niet of nauwelijks geïnformeerd over de huidige situatie en kwaliteit van de onderwijshuisvesting. Waar momenteel 80% van de klaslokalen niet voldoet aan de normen, mag tenminste verwacht worden dat ze op de hoogte zijn gesteld. Schoolbestuur en/of gemeenten hebben immers een zorg- en informatieplicht naar medewerkers en ouders van leerlingen (burgers).

Modelverordening houdt geen rekening met kwaliteit

Veel gemeenten maken bij de uitvoering van hun taken op het gebied van onderwijshuisvesting gebruik van de modelverordening die de VNG heeft opgesteld. Hierin zijn normbedragen opgenomen voor nieuwbouw van scholen. Het normbedrag houdt weinig rekening met het toepassen van duurzame materialen, energiezuinigheid, (extra) installaties voor het binnenklimaat of een adequate werkomgeving voor docenten. De



normbedragen die gemeenten hanteren, blijken in de praktijk regelmatig onvoldoende te zijn om kwalitatief goede scholen te kunnen bouwen.

Crisismaatregelen € 165 miljoen

In het kader van de crisismaatregelen is € 165 miljoen geïnvesteerd in ongeveer 25% van de (huidige voorraad?) gebouwen. Deze investeringen hadden betrekking op energiezuinigheid en duurzaamheid, maar niet op functieverbeterende aanpassingen. Later dit jaar vindt een evaluatie plaats en kunnen we beschikken over meer gegevens ten aanzien van de bereikte resultaten en de huidige stand van zaken.

Hoewel de uitkomsten van de evaluatie nog niet bekend zijn, zijn in de gesprekken voor ons onderzoek wel wat opmerkingen gemaakt n.a.v. de crisismaatregelen. Zo maakt men zich zorgen dat de maatregelen bij de verkeerde gebouwen zijn uitgevoerd bijvoorbeeld bij gebouwen uit de periode 1960-1980. Dat er geen rekening is gehouden met toekomstige behoeften voorkomend uit de relatie tussen het gebouw en de omgeving, met andere woorden zijn er straks wel voldoende kinderen voor de school? Verder hebben de maatregelen een nieuwe afschrijvingsperiode (25 jaar) tot gevolg. ook bij gebouwen die eigenlijk niet meer aansluiten op de eisen en inzichten van modern onderwijs. (bijvoorbeeld met ruimten voor verschillende werkvormen). Er is geen twijfel aan de goede bedoelingen achter de maatregelen, maar wel aan de wijze waarop deze voor elk gebouw konden worden gebruikt.

Investeren door schoolbesturen

De verantwoordelijkheid voor huisvesting is in 1997 overgeheveld van het Rijk naar gemeenten. Hiervoor ontvangt de gemeente (niet geoordeelde) middelen via het Gemeentefonds. In de afgelopen jaren is gebleken dat schoolbesturen investeren in de eigen huisvesting. Zowel in het PO (waar het formeel niet mag) als in het VO (waar het onder voorwaarden mag) investeren besturen in bestaande of nieuwe schoolgebouwen. Gemeenten vragen bijvoorbeeld een eigen bijdrage van de school, of de school neemt de kosten van aanvullende wensen (bijvoorbeeld extra isolatie of klimaatbeheersing) voor eigen rekening omdat de gemeente niet alle wensen honoreert.

Gemeenten besteden minder dan beschikbaar

Gemeenten geven minder aan onderwijshuisvesting uit dan de omvang van het budget waarmee bij de verdeling van gelden uit het Gemeentefonds rekening wordt gehouden. In het cluster educatie van het gemeentefonds zit € 2,16 miljard, verdeeld over het subcluster onderwijshuisvesting (€ 1,31 miljard) en het subcluster overige educatie (€ 850 miljoen). Deze bedragen hebben betrekking op het PO en VO onderwijs. Uit onderzoek van het ministerie van BZK blijkt dat de feitelijke gemeentelijke uitgaven voor onderwijshuisvesting € 400 miljoen lager zijn dan waarmee bij de verdeling vanuit het gemeentefonds rekening wordt gehouden.

De onderuitputting voor huisvesting bij het PO en VO is dus ruim 400 miljoen. Naar aanleiding hiervan spreken een aantal organisaties de zorg uit dat dit uiteindelijk zal kunnen leiden tot een onterechte korting op beschikbare budgetten.

Veel leerlingen hebben les in te oude gebouwen die veel onderhoud vergen, met slechte luchtkwaliteit en temperatuurregeling. Ondertussen geven gemeenten al sinds 1997 minder geld uit aan onderwijshuisvesting dan ze hiervoor ontvangen via het Rijk. Die achterblijvende investeringen lopen alleen maar verder op, zoals blijkt uit de gegevens, terwijl er in principe wel geld beschikbaar is. Ondertussen zien we dat investeringen in schoolgebouwen in Nederland af nemen tot een niveau van € 838 miljoen in 2011, terwijl ze in 2008 nog bijna € 1250 miljoen bedroegen.



2.2 SIGNALERING

De Minister van OCW ziet Knelpunten in het stelsel

"Als minister van OCW ben ik verantwoordelijk voor het onderwijsstelsel en hecht ik aan goede onderwijshuisvesting, zeker ook gezien het belang van onderwijshuisvesting voor leerprestaties. Gemeenten en besturen zijn verantwoordelijk voor het bouwen en beheren van schoolgebouwen. Toch zie ik binnen de systematiek voor de onderwijshuisvesting een aantal knelpunten." (maart 2012)

Benchmark / duurzaamheid metingen

In tegenstelling tot onderwijskwaliteit, leerresultaten en onderwijsmethoden zien we dat er op het gebied van onderwijshuisvesting niet of nauwelijks sprake is van een benchmark. Juist door middel van het creëren van een benchmark kan de uitwisseling van kennis en ervaring een impuls krijgen. Binnen de verkenning zijn meerdere suggesties gedaan voor het creëren van een benchmark. Daarbij gaat het bijvoorbeeld om:

- Onderhoudskosten. Wat kost onderhoud voor de school per jaar. Hoe doen de andere scholen het en waar staan wij. Wat voor methoden en plannen zijn er.
- Energievergelijker, wat zijn de energiekosten van de school (gas, water en licht) vergeleken met andere scholen.
- Investeringskosten nieuwbouw en/of gebruikshuur
- Etc.

Schoolgebouwen worden steeds ouder

Onze schoolgebouwen zijn gemiddeld steeds ouder en het ziet er naar uit dat de leeftijd alleen maar gaat op lopen. Gemiddeld is een schoolgebouw inmiddels 35 jaar oud. Voor scholen in het speciaal onderwijs geldt een gemiddelde leeftijd van 50 jaar. Relatief veel schoolgebouwen zijn de komende jaren aan vernieuwing toe. Uit onderzoek blijkt dat vooral gebouwen die zijn gebouwd tussen 1960 en 1980 veel en kostbaar onderhoud vergen en weinig tot niet ingesteld zijn op de inzichten van modern onderwijs (bijvoorbeeld met ruimten voor verschillende werkvormen), en bovendien tekortschieten wat energiezuinigheid en binnenmilieu betreft. Deze gebouwen zitten ook bouwtechnisch aan het einde van hun levensduur en zullen de komende jaren op grote schaal grondig aangepakt moeten worden.

Problemen met huisvesting verergeren

Per jaar worden er gemiddeld 100 nieuwe scholen (PO en VO) gebouwd. Nederland heeft 7.500 scholen die in ongeveer 10.000 gebouwen zitten met een gemiddelde leeftijd van 30 tot 35 jaar. Levensduur verlengende renovatie is formeel geen huisvestingsvoorziening. Wordt de nieuwbouw in het huidige tempo voortgezet dan is er 75 jaar nodig om het gebouwenbestand te vervangen. De gemiddelde leeftijd zal bij ongewijzigd beleid verder oplopen, de kwaliteit zal verder afnemen waardoor de problemen waarop Frisse scholen zich richt verergeren en oplossingen naar de toekomst worden verschoven.

Geen strategisch voorraadbeheer onderwijsgebouwen

Kijken we naar gegevens over de bestaande voorraad dan blijkt dat niet of nauwelijks informatie is te vinden over de kwaliteit van gebouwen, en evenmin over de huidige staat van gebouwen. Er staan in Nederland meer 10.000 scholen. Per jaar worden er ongeveer 100 nieuw gebouwd. Een omvangrijk deel van de voorraad is verouderd en moet geheel of gedeeltelijk worden gesloopt dan wel verbouwd. De situatie is echter nauwelijks in kaart gebracht waardoor geschikte sturingsinformatie voor verbeterplannen en programma's ontbreekt. Opvallend omdat Nederland op het gebied van strategisch voorraadbeheer en onderhoud veel ervaring heeft als het om bijvoorbeeld woningen en



kantoorgebouwen gaat. Er zijn in de afgelopen decennia vele programma's en systemen ontwikkeld om de voorraad vastgoed in beeld te brengen.

In het algemeen kan worden gesteld dat er geen strategisch voorraadbeheer plaatsvindt t.a.v. schoolgebouwen. Dat gemis vertaalt zich ook in het ontbreken van kwaliteitssystemen ten aanzien van beheer en onderhoudsplanning.

Uiteraard zijn er wel initiatieven om een beter beeld te verkrijgen van de bestaande voorraad. De drie noordelijke provincies pakken dit vraagstuk fundamenteel aan met de stichting Scholenbouwmeester. Daarnaast zien we meerder gemeenten (bijvoorbeeld; Den Bosch, Heerhugowaard, Enschede etc.) maar ook provincies (bijvoorbeeld; Gelderland, Brabant, Noord-Holland) die bezig zijn om een beter beeld te verkrijgen van de bestaande voorraad.

Strategisch voorraadbeheer standaardiseren en naar een landelijk niveau tillen zou het doel voor de komende jaren moeten worden. Daarmee wordt een basis gelegd voor de ontwikkeling van kwaliteitssystemen ten aanzien van onderhoud, beheer en bouw en verbouw. Wellicht kunnen de door het AgentschapNI ontwikkelde instrumenten voor de woningbouw, worden aangepast ten behoeve van maatschappelijk vastgoed, of als basis dienen voor kennisinnovatie die nodig is voor nieuwe processen en diensten in deze sector.

Binnenklimaat niet op orde

We weten dat een betere kwaliteit van het binnenmilieu van scholen leidt tot betere leerprestaties. De kwaliteit van het binnenmilieu is echter zeer voor verbetering vatbaar. De Rijksbouw-meester heeft in 2009 aangetoond dat 80% van de schoolgebouwen kwalitatief onder de maat is. Het grootste probleem daarbij is gelegen in de functionaliteit, het binnenklimaat en de slechte energiehuishouding. Zo blijkt uit metingen dat in 88% van de leslokalen de CO₂-concentratie meer dan 1200 ppm bedraagt, en wel gedurende gemiddeld 41% van de lestijd. Alle partijen die we hebben gesproken geven aan dat er weliswaar wat gebeurt ten aanzien van het binnenklimaat op scholen maar dat dit nog volstrekt onvoldoende is. Meer en meer is men doordrongen van het feit dat het huidige tempo van de aanpak te laag is om het probleem ten aanzien van onderwijsgebouwen voor de nabije toekomst voldoende op te lossen.

Asbest in scholen

Via kenniscentrum InfoMilOp is op verzoek van de Tweede Kamer een onderzoek uitgevoerd naar de aanwezigheid van asbest in alle Nederlandse scholen gebouwd voor 1 januari 1994. Op de atlas van de leefomgeving is alle informatie met betrekking tot asbest in schoolgebouwen verzameld. Uit het onderzoek blijkt dat bij veel scholen nog niet onderzocht is of er asbest aanwezig is. Bij 1.296 (81%) van de tot nu toe geïnterviewde schoollocaties is asbest aangetroffen. In deze gevallen beschikt de schooldirectie over de resultaten van de asbestinventarisatie en zou ze ouders meer kunnen vertellen over eventuele risico's. Inmiddels weten we dat asbest is toegepast in circa 80% van alle scholen gebouwd vóór 1994.

Marktpartijen, platforms en anderen verwachten dat dit onderzoek naar asbest de komende tijd voor onrust zal zorgen bij ouders, ook ten aanzien van de slechte binnenmilieu kwaliteit op scholen. Tot nu toe informeren gemeenten en scholen, kinderopvang bureaus etc. ouders niet of nauwelijks over de situatie. Duidelijk is dat schooldirecties ouders niet actief gaan informeren en voorlichten m.b.t. asbest, het heersende idee onder beleidsmakers is dat ouders zelf moeten gaan informeren bij de schooldirectie (passieve voorlichting).

Het is te verwachten dat juist de asbest informatie kan leiden tot een groter bewustzijn ten aanzien van binnenmilieu op scholen in het algemeen.



OCW kwaliteit schoolgebouwen op orde

Het ministerie van OCW heeft in 2011 een onderzoek laten uitvoeren naar de kwaliteit van onderwijshuisvesting. Dit onderzoek (Bouwkundige schouw schoolgebouwen in 12 gemeenten) concludeert dat de bouwtechnische kwaliteit van de schoolgebouwen op orde is. Daarmee zet het de deur open voor discussies over de huidige staat van de onderwijsgebouwen in Nederland en over de voortdurende afnemende hoeveelheid geld die hier door gemeenten aan wordt besteed. Meerdere partijen hebben kritische kanttekeningen geplaatst bij dit rapport:

1. Het onderzoek is – kwalitatief en kwantitatief - beperkt van opzet. In het onderzoek is slechts gekeken naar de bouwkundige aspecten. De voor het onderwijs belangrijke zaken (energieverbruik, duurzaamheid, het binnenklimaat en de functionaliteit) zijn niet meegewogen.
2. Schoolbesturen zijn zelf verantwoordelijk voor het totale onderhoud. De gemeente is alleen verantwoordelijk voor een deel van de bekostiging hiervan. Het rapport zegt dan ook niets over het gemeentelijk beleid, maar alles over het schoolbestuurlijk beleid.

2.3 TRENDS EN ONTWIKKELINGEN

Vraag- en aanbodzijde opzoek naar elkaar

Het is opvallend dat de vraag- en aanbodzijde min of meer los van elkaar georganiseerd zijn als het gaat om onderwijshuisvesting en binnenmilieu. Uit de gesprekken komt naar voren dat de partijen menen dat de (financiële en inhoudelijke) belangen te veel van elkaar verschillen. Dat is de genoemde reden waarom partijen geen dan wel onvoldoende gebruik maken van elkaars kennis en ervaringen.

Tegenover deze opvatting staat dat partijen ook aangeven dat de uitwisseling van kennis en ervaringen essentieel zijn voor de aanpak van binnenmilieu probleem. Partijen zouden meer willen leren en weten over kennis en ervaringen die men elders heeft met zaken als onderhoud, ventilatiesystemen, energiemaatregelen, aanpakken etc. Daarbij gaat het niet alleen over hoe goed het allemaal is gegaan maar ook over welke zaken er fout zijn gegaan en wat daarvan is geleerd. De verwachting is dat er de komende tijd juist vanuit de diverse organisaties en platforms nieuwe samenwerkingen voor uitwisseling van praktijkervaring en -kennis zullen ontstaan.

Multifunctionaliteit en sociale omgeving en functie

Vanuit het verschijnsel van krimp alsmede het gegeven dat gebieden ook een demografische levensontwikkeling doormaken zien we dat bestaande schoolgebouwen meer en meer mee ontwikkelen met die omgeving. Jonge wijken worden langzaam maar zeker qua bevolkingsopbouw ouder, en met de leeftijd van de wijk veranderen de behoeften ten aanzien van de gebouwde omgeving. Ofwel de gebouwen zijn niet meer alleen school maar worden ook gebruikt als kinderopvang, zorggebouw, medisch centrum, buurt/wijkgebouw etc.. Uit de onderzoeken en gesprekken blijkt dat juist de ontwikkeling van multifunctionaliteit en flexibiliteit van gebouwen de komende jaren zal toenemen.

Ontwikkelingen vragen extra inspanningen in de toekomst

Het aantal leerlingen krimpt al een aantal jaren. Deze trend zet zich voort en zal in een aantal regio's vragen om daadkrachtige ingrepen om het gebruik van schoolgebouwen regionaal te dynamiseren. De verdere toename van bijvoorbeeld het aantal brede scholen en de invoering van passend onderwijs maken het noodzakelijk dat de benodigde aanpassingen aan gebouwen plaatsvinden om deze bij de tijd te houden. Anderzijds vergrijsst de samenleving en zal de functie van schoolgebouwen een andere worden dan alleen onderwijs. Meer en meer zullen er zorg-, medische-, sociale- functies etc. aan gebouwen worden toegevoegd, of voor de onderwijsfunctie in de plaats komen.



In de provincie Groningen, Drenthe en Friesland is dit gegeven aangegrepen om een onderzoek te starten naar de huidige staat van alle schoolgebouwen. Daartoe hebben de drie provincie de stichting Scholenbouwmeester in het leven geroepen. De stichting Scholenbouwmeester Noord Nederland is een onafhankelijk expertisecentrum voor de onderwijshuisvesting, met als kerngebied de provincies Groningen, Drenthe en Friesland. Op basis van het onderzoek door de scholenbouwmeester is het scholenschap ontwikkeld dat kan worden ingezet voor toekomstbestendige onderwijshuisvesting.

Doordecentralisatie

Het voorstel is dat er een doordecentralisatie gaat plaats vinden van Gemeente naar het PO en VO onderwijs. Het zou betekenen dat een gedeelte van de huisvestingstaken naar schoolbesturen worden overgedragen. Daarmee zullen veel schoolbesturen zich meer bezig moeten gaan houden met huisvestingstaken waar de kennis en kunde over ontbreekt. Nu al zijn er signalen dat schoolbesturen niet weten hoe om te gaan met onderhoud- en beheersplannen. Mocht de doordecentralisatie werkelijkheid worden dan is de verwachting dat, de vraag om ondersteuning en advies zal toenemen.

2.4 INITIATIEVEN

Nieuw kenniscentrum

Een opvallend gegeven is, gezien alle ontwikkelingen in het land, dat het service center scholenbouw is opgeheven. Als gevolg hiervan is in april van dit jaar een nieuw landelijk kenniscentrum voor de huisvesting van onderwijs en kinderopvang opgericht. Het is gestart op initiatief van de PO-raad, VO-raad, VNG en het Waarborgfonds Kinderopvang. Het kenniscentrum verzamelt, verspreidt en vernieuwt kennis over onder meer nieuw- en verbouw, renovatie, investeren, ruimte, inrichting en binnenmilieu. De vraag is of dit het zoveelste kenniscentrum is; of wordt het de plek waar de partijen elkaar gaan ontmoeten?

Investeringsfonds onderwijshuisvesting

De PO- en VO-raad en de VNG melden dat over een brede linie een kwaliteitsslag in de onderwijshuisvesting wenselijk en in sommige gevallen ook noodzakelijk is. Of men de daad bij het woord gaat voegen moet nog blijken. De betrokken organisaties plus het waarborgfonds Kinderopvang zijn op initiatief van de Tweede Kamer aan het werk met de realisatie van een investeringsfonds voor de onderwijshuisvesting. Met behulp van dit fonds hoopt men de opgelopen achterstand in het programma en daarmee de noodzakelijke kwaliteitsslag in de huisvesting te kunnen realiseren.

Bestaande versus nieuwbouw

Uit de gesprekken en de onderzoeken komt naar voren dat veruit de meeste aandacht naar nieuwbouw gaat. Opvallend omdat er zoals blijkt slechts 100 gebouwen per jaar worden gebouwd. Natuurlijk is het voor politiek, gemeenten en schoolbesturen gemakkelijker om publicitaire- dan wel electorale-aandacht te verkrijgen met nieuwbouw dan met renovatie van bestaande bouw. Alle partijen die we hebben gesproken geven echter aan, dat het accent moet verschuiven naar de bestaande bouw. Alleen dan zijn we in Nederland in staat het probleem van de binnenmilieu en energie in scholen met enige voortvarendheid en relevante schaal aan te pakken. Essentieel is dan te weten wat de huidige staat is van de bestaande voorraad van onderwijsgebouwen.

Ten aanzien van de bouw en verbouw van scholen is de PO-raad onder meer bezig met een project voor de ontwikkeling van een kwaliteitsstandaard. Dat doet men samen met een selectie van scholen en schoolbesturen. Dat het een actueel en gewaardeerd onderwerp is blijkt uit het gegeven dat meer en meer scholen en schoolbesturen aanschuiven bij dit project.



Atlas van Nederland

De bouw en verbouw van scholen in Nederland staat voor een grote opgave. Analoog aan de atlas van schoolgebouwen ten aanzien van asbest kan er ook voor andere kwaliteits- en beheersaspecten een uitbreidings- en verdieplingslag worden gemaakt voor de bestaande en nieuwe voorraad.

Een voorbeeld van kennisverzamelen en delen is het initiatief van Architectuur Lokaal. In veel Gemeenten staat juist de verbouwing van bestaande scholen op de agenda. Architectuur Lokaal is op zoek naar goede voorbeelden om kennis en ervaringen uit te wisselen tussen de (publieke) opdrachtgevers en ontwerpers die hierbij betrokken zijn. Dit project is een samenwerking met BNA, PO-Raad, Rijkbouwmeester, Tu-delft.

De nieuwe onderdelen van de atlas ontstaan nu door vrijwillige opgave van voorbeelden uit het hele land. Meer medewerking kan een complete atlas van Nederland opleveren die de stand van zaken in beeld brengt: de huidige status van de scholen in Nederland en de verbouwingsopgave waar we voor staan, inclusief nog op te lossen (deel)vraagstukken. In dit verband kan zeker de ontwikkeling in het noorden van het land rond het onderzoek van de Scholenbouwmeester een waardevolle bijdrage leveren voor zo'n project

Conceptueel ligt aansluiting op deze atlas op termijn met de energievergelijker van scholen voor de hand. Ook zou hier een variant op kunnen komen waarbij aanbieders diensten en producten aangevuld met ervaringen van gebruikers inbrengen. (Daarbij kan gedacht worden aan de groene zaak, ICDUBO, knooppunt bouwen met groen, centrum gezonde scholen EU, duurzame scholen, bouwstenen voor sociaal etc. Al deze platforms bieden nu een mix van onderwijswereld en commercie).

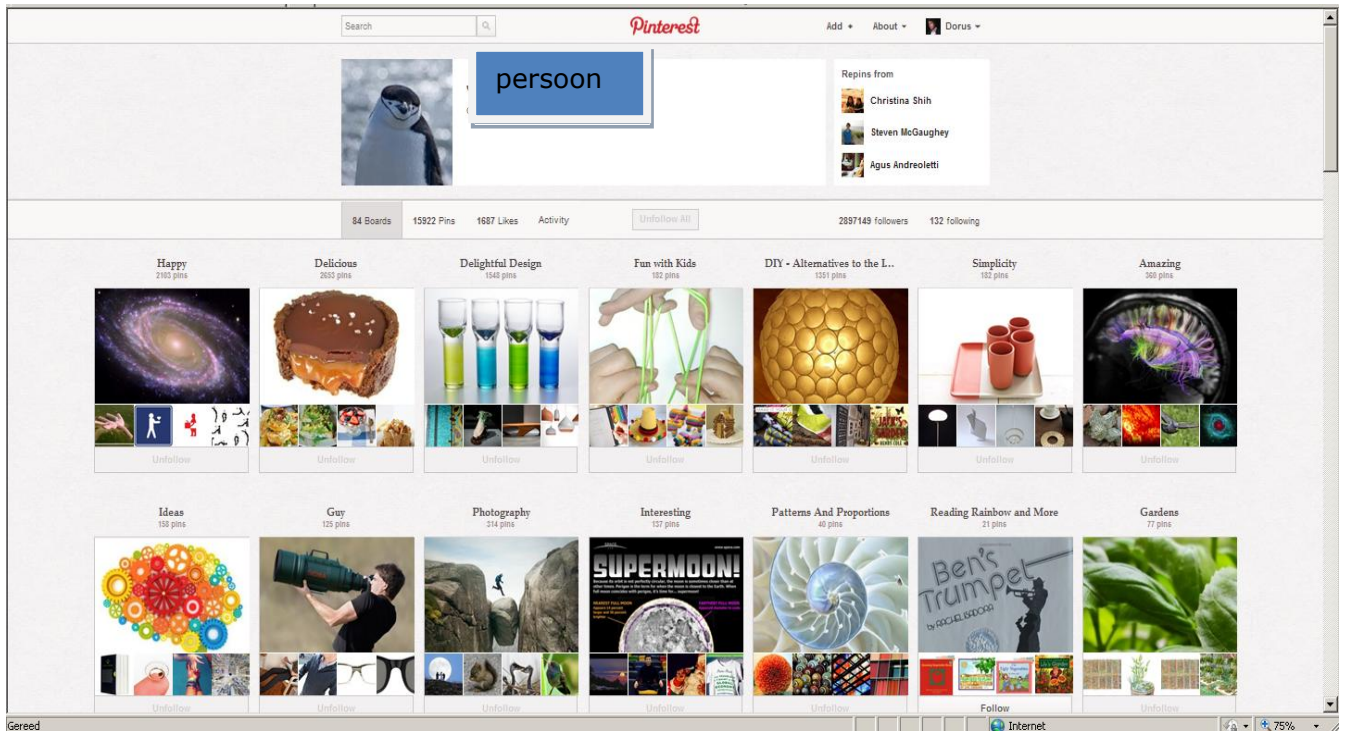
2.5 IDEEËN /CONCEPTEN

Website voor uitwisseling van ervaringen

Er is de suggestie gedaan voor een website voor uitwisseling van ervaringen. Daarbij denkt men aan zowel de ervaringen van de gebruikers (in de brede zin van het woord) als aan die van de aanbieders. Het gaat dan bijvoorbeeld om gebruikerservaringen met een specifiek ventilatiesysteem in scholen en dergelijke andere concrete oplossingen. Daarbij gaat het dan om informatie waarbij de betrokken persoon ook bereid is om als 'expert' een en ander nader toe te lichten. Daarmee wordt ook een basis gelegd om te leren van fouten van anderen maar vooral om ervaringen te delen. Ook aanbieders kunnen zo ervaringen delen met vragers en andere aanbieders. Denk bijvoorbeeld aan de architect die in een vorig project ontdekt heeft dat een bepaalde energieoplossing voor verbetering vatbaar is. Door dit te delen, kunnen andere partijen de verbetering direct toepassen. Ofwel, de onderwijswereld ontmoet de wereld van de aanbieders en vice versa. Dat doen vereist wel vertrouwen in elkaar. De vraag is natuurlijk, hoe aantrekkelijk is het voor mensen om iets op de site te zetten? Er moet meerwaarde (verdienmodel) zijn voor een ieder die op de site iets zet of er naar toe gaat. Door bestaande kennis optimaal te benutten valt veel winst te behalen. Met het programma Methodisch innoveren is het in nieuwe samenwerkingsverbanden tussen partijen mogelijk gezamenlijk nieuwe kennis te ontwikkelen voor de nodige proces en product innovaties.

Beelden als insteek voor inspiratie

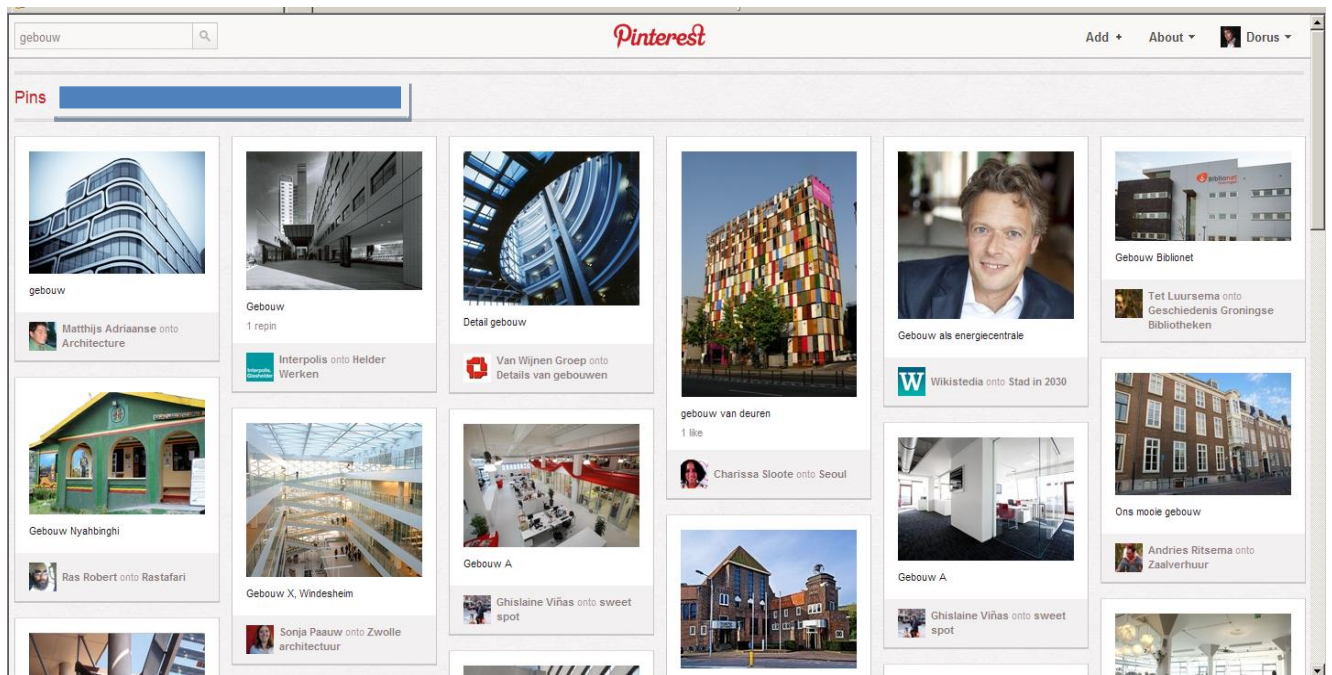
Een van de ideeën om meer informatie en kennis met elkaar te delen op een website is om de informatie meer in de vorm van beelden aan te bieden. Daarbij wordt als voorbeeld de Pinterest genoemd. Dit is een sociaal medium waarbij mensen hun profiel en belangstelling weergeven op basis van thema's en beelden in de thema's die zij interessant dan wel belangrijk vinden.



Een doorvertaling van deze gedachten zou vanuit de beelden en er achterliggende niveaus van verdieping een totaalantwoord kunnen geven op de verbouw/bouw van een frisse school. Dus vanuit een beeld van een school kun je verdiepen naar de ambities, de kosten, de besparingen, de leveranciers, de bouwers, de adviseurs, de gemeente etc.

Uitaard kost het wel tijd en geld om het format te maken en te vullen. Het is wellicht een idee dat juist scholen hierin een rol kunnen spelen. Denk aan studenten op verschillende niveaus en uit verschillende richtingen (energie, financiën, facilitair, architectuur etc.) die de invulling en ontwikkeling van een dergelijke website voor hun rekening gaan nemen.

Voorbeeld van op het thema gebouw





Daarbij zouden de diverse platforms, koepels en brancheorganisatie inhoudelijke ondersteuning kunnen bieden. Ze vervullen dan een rol die vergelijkbaar is met die in de oude praktijk opleidingen (meester, gezelschap, leerling) en zorgen dat de borging van de informatie min of meer geregeld is.



3. OPZET FRISSE SCHOLEN FESTIVAL

Het geheel aan bevindingen uit onderzoek en gesprekken is geanalyseerd en gepresenteerd in diverse sessies met vertegenwoordigers uit het veld. Op basis van deze sessies zijn de bevindingen, trends en ontwikkelingen aangescherpt. De thema's waarmee aan de slag is gegaan in de sessies zijn:

1. Strategisch voorraadbeheer scholen
2. Maatschappelijk vastgoed
3. Benchmark (producten en diensten)
4. Brug slaan tussen vraag en aanbod
5. Koplopers faciliteren

De brainstorm over deze thema's hebben de basis gelegd voor het verdere denken over en het aanscherpen van mogelijk vertalingen naar de diverse betrokken organisatie bij de scholenbouw. Zo is er gekeken naar marktinitiatieven en de organisaties die als nieuwe sturende factor van Frisse Scholen kunnen optreden.

De conclusie die is getrokken is dat niet één maar meerdere organisatie het stokje van het AgentschapNL gaan overnemen. Voor de verder uitrol en ontwikkeling van het Frisse Scholen project zullen er nieuwe samenwerkingen ontstaan voor de uitwisseling van kennis en informatie etc. De eerste stappen zijn al door een aantal organisaties gezet voor de nieuwe vormen van samenwerken m.b.t Frisse Scholen. Dat heeft zich ook vertaald in de opzet en organisatie van de het festival. Het AgentschapNL gaat nu samen met Bouwstenen voor sociaal het festival verder invullen.

De oogst van 7 jaar Frisse Scholen

Vanuit de brainstorm over deze thema's en het hiervoor beschreven rijpingsproces is uiteindelijk invulling gegeven aan het programma voor het festival." De oogst van 7 jaar Frisse Scholen"

Vooralsnog zal gedurende de dag aandacht worden besteed aan:

- (1) Wat hebben we bereikt.
- (2) Waar staan we en waar gaan we naar toe.

Tijdens deze dag worden oude en nieuwe oplossingen besproken, en vooral ook kansrijke nieuwe combinaties. Wat leren we uit het verleden? Wat laten we los? Wat nemen we mee? En waar gaan we verder mee aan de slag?

Tijdens de dag zullen een aantal parallelsessies worden gehouden, in deze sessies zal aandacht worden besteed aan de volgende onderwerpen. Daarbij wordt steeds gekeken hoe het beter, frisser en duurzamer kan. Onderwerpen zijn:.

1. **Gebiedsgericht programmeren** (omvang, kwaliteit en locatie in samenhang bezien, vooral ook gezien krimp en bezuinigingsdoelstellingen)
2. **Slimme gebouw en gebruikskoncepten** (functioneel, duurzaam en met een sluitende business case)
3. **Goed verbouwd** (naar minimaal niveau en label B, met (reken) voorbeelden)
4. **Goede installaties** (van simpel tot geavanceerd; wat zijn de mogelijkheden)
5. **Duurzaamheidsmeting** (meten, kentallen en benchmarken zorgt voor bewustzijn en zet aan tot actie)
6. **ESCo's enzo** (ervaring met energie- en andere contracten, waar prestaties worden vastgelegd en baten voor nieuwe investeringen worden gebruikt)
7. **Duurzaam en fris vastgoedbeleid** (met resultaten onderzoek en praktische uitwerking)



8. **Duurzame meerjaren onderhoudsplannen** (met tools en handreikingen voor duurzaam onderhoud)
9. **Lokale makelpunten** (met nieuw ontwikkelde webtools en organisaties voor betere benutting gebouwen)
10. **Vastgoedorganisatie 2.0** (doorgaan op de oude weg of volgens nieuwe modellen)

In plaats van een parallelsessie kunnen scholen, gemeenten etc. ook een adviesgesprek krijgen met één of meerdere deelnemers aan de kennismarkt, voor zover ze geen rol hebben in de parallelsessies.



BIJLAGE 1. DEELNEMERS BRAINSTORM

Uitgenodigde deelnemers Dinsdag 22 mei brainstorm creatieve middag

Het groepje deelnemers bestaat uit:

1. Frans de Haas (de haas en partners)stichting platform binnenmilieu
<http://www.dehaasenpartners.nl/?page=Themas#4>
2. Erik de Munck, Dyade Dienstverlening onderwijs , Huisvesting & Vastgoed
www.dyade.nl
3. Marcel Vester, DOEN duurzaam ondernemen effectief navigeren www.doen.info
4. Marco van Zandwijk, Kennis in de Steigers, www.kennisindesteigers.nl
5. Ed Veltrop, Krachtaal www.krachttaal.com
6. Jan Schraven, service centrum scholen bouw
7. Peter Elemans, Elemans Postma van den Hork architecten www.epha.nl
8. Kees Fortuin, sociale gebiedsontwikkeling www.socialegebiedsontwikkeling.nl

Uitgenodigde deelnemers donderdag 28 juni fijn slijpen programma invulling

1. Marco van Zandwijk
2. Jan Schraven
3. Marcel Vester
4. Ed Veldrop
5. Ingrid de Moel, bouwstenen voor sociaal
6. Peter Elemans
7. Eric de Munck
8. Merel Linthorst, GGD Nederland
9. Kees Fortuin
10. Hanneke van Brakel, Scholenbouwmeester

BIJLAGE 2: PRESENTATIE EERSTE SESSIE



Scholen in Nederland

- *10.000 scholen*
- *Primair onderwijs*
 - *7666 (2003) naar 7480 (2010)*
- *Voortgezet onderwijs*
 - *667 (2003) naar 646 (2010)*
- *Nieuwbouw*

Jaar	Totaal scholen	Primair	Voortgezet
2003	8333	7666	667
2004	8333	7666	667
2005	8333	7666	667
2006	8333	7666	667
2007	8333	7666	667
2008	8333	7666	667
2009	8333	7666	667
2010	8126	7480	646



Perioden	Totaal gebouwen	Kantoren	Scholen
2005	16560	257	193
2006	18042	299	179
2007	18218	329	193
2008	18320	391	207
2009	13759	246	179
2010	12311	192	122
2011	12205	181	129

Totale uitgaven PO/VO
2006 (14 mld) naar 2010 (17 mld)

Nieuwbouw kosten gemiddeld 500 mln

Huisvestingslasten 1,1 mld

Investerings schoolgebouwen 838 mln

Omvang scholen

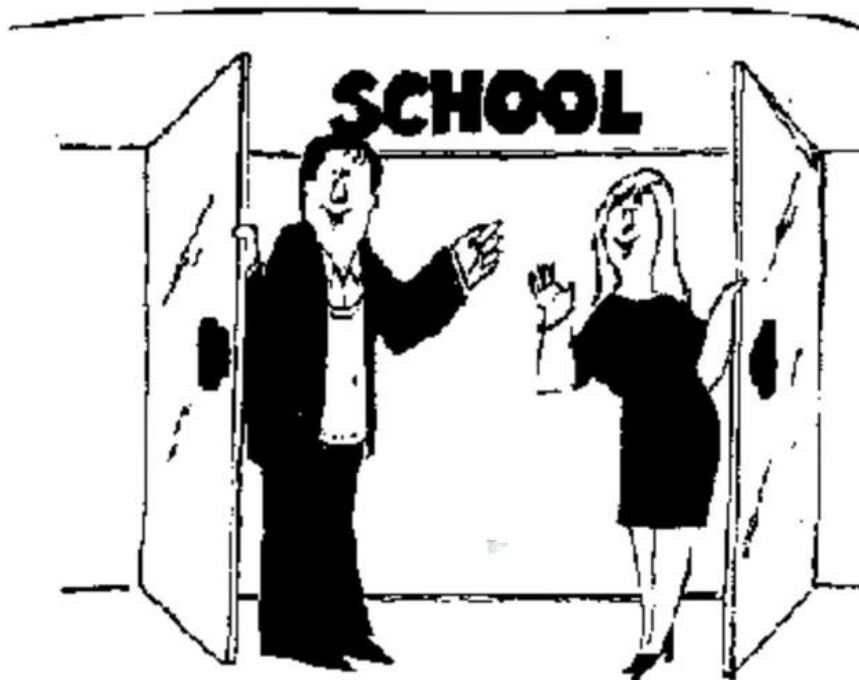


- PO 1,6 mln
- Per school 221 leerlingen

- VO 900.000 leerlingen
- Per school 1400 leerlingen

Frisse Scholen

- breed gedragen
- platformen
- initiatieven
- vraag versus aanbod

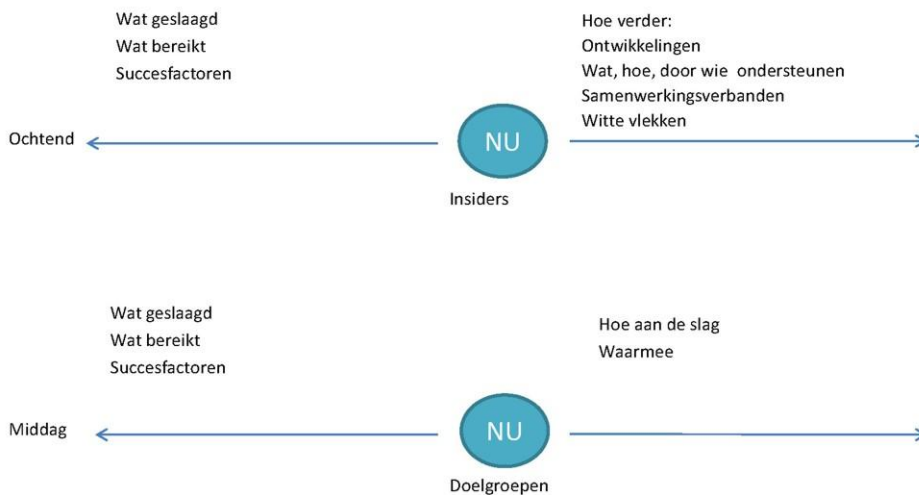


Thema's

- Strategisch voorraadbeheer
- Maatschappelijk vastgoed
- Benchmark
- Vraag en aanbod
- Koplopers

BIJLAGE 3: PRESENTATIE TWEEDE SESSIE

Op weg naar.....



Wat geslaagd/ Wat bereikt

- Agenderen koppeling energie en binnenmilieu
- Naamsbekendheid
- Regeling in kader crisismaatregelen (wordt geëvalueerd)
- Opbouw en in de markt zetten van instrumentenreeks
- Voorbeelden transparant in beeld
- Monitoring VROM-inspectie
- BNA onderzoek presteren van schoolgebouwen
- BOA knelpuntenanalyse
- Bewustwordingscampagne GGD (is geëvalueerd)

Succesfactoren

- Meerjarig programma
- Communicatie met doelgroepen
- Veel mensen/ partijen bij betrokken
- Trekkers uit de praktijk
- Financiële regeling in 2009



Ontwikkelingen

- Nieuwe Bouwbesluit
- Doordecentralisatie (financieringsvormen)
- Gebouw voor kinderen i.p.v. 'school' MFA
- Strategische beheer/ Lange termijn/ andere huisvestingspartners
- Naar energieneutraal
- Benchmark 'Energiezuinig en Gezond' naast Cito-resultaten
- Benchmaker 'Meer geld voor onderwijs, minder voor exploitatie'
- Scholenschap (Scholenbouwmeester)
- Gebiedsbenadering (sociaal en energetisch)
- Afrekenen op prestatie / kwaliteit

Wat, wie, door wie ondersteuning

- Rol Provincies (Noorden / Gelderland/Noord Holland/Brabant/)
- Van aanbod-, naar vraag gestuurd
- Kennis ontsluiten/ Kenniscentrum/ Helpdesk (Kenniscentrum)
- Leren van elkaar
- Voorbeelden (Nesk, Atlas, Best Practices Platform)
- Bonden, koepels
- Welke ondersteuning is gewenst en welke is nodig?
- Ambitie (kaarten/strategie en plannen)
- Gebruiker mobiliseren



Samenwerkingsverbanden

- PO-Raad, VO-Raad, VNG, Waarborgfonds KO (Kenniscentrum)
- Noordelijke provincies
- Platform Binnenmilieu ???
- Gebruikers (multifunctionaliteit)

Witte vlekken

- Benchmark
- Professioneel huisvestingsstrategie (LT)
- Gebruikers (Lijdend-voorwerp) gemobiliseerd/ gemotiveerd
- School van de buurt/ gebruikers/ ouders/ corporatie/ belegger



Hoe aan de slag

- Benutten nieuwe Bouwbesluit
- Benutten natuurlijke momenten en integrale aanpak
- Inspelen op 'Doordecentralisatie'
- Vorm geven aan "Gebouw voor kinderen"
- Naar gezond, energieneutraal en lagere exploitatiekosten
- Gebieds- buurt benadering (sociaal en energetisch)

- Mobiliseren gebruikers
- Instrumenten/methode kennisdeling
- Benutten (belang) bedrijven

Waarmee

- Instrumentarium van o.a. Frisse Scholen
- Kenniscentrum (kennis, info, voorbeelden, helpdesk)
- Adviseur voor de "onervaren" opdrachtgever

- Portaal van kennis, oplossingen en ervaringen



BIJLAGE 4 TABELLEN EN GRAFIEKEN

Tabellen en grafieken

Het gaat om het totaal aantal scholen voortgezet onderwijs in Nederland. Het betreft alle scholen die een licentie bezitten, ook als er geen leerlingen zijn ingeschreven.

Toelichting op de gegevens

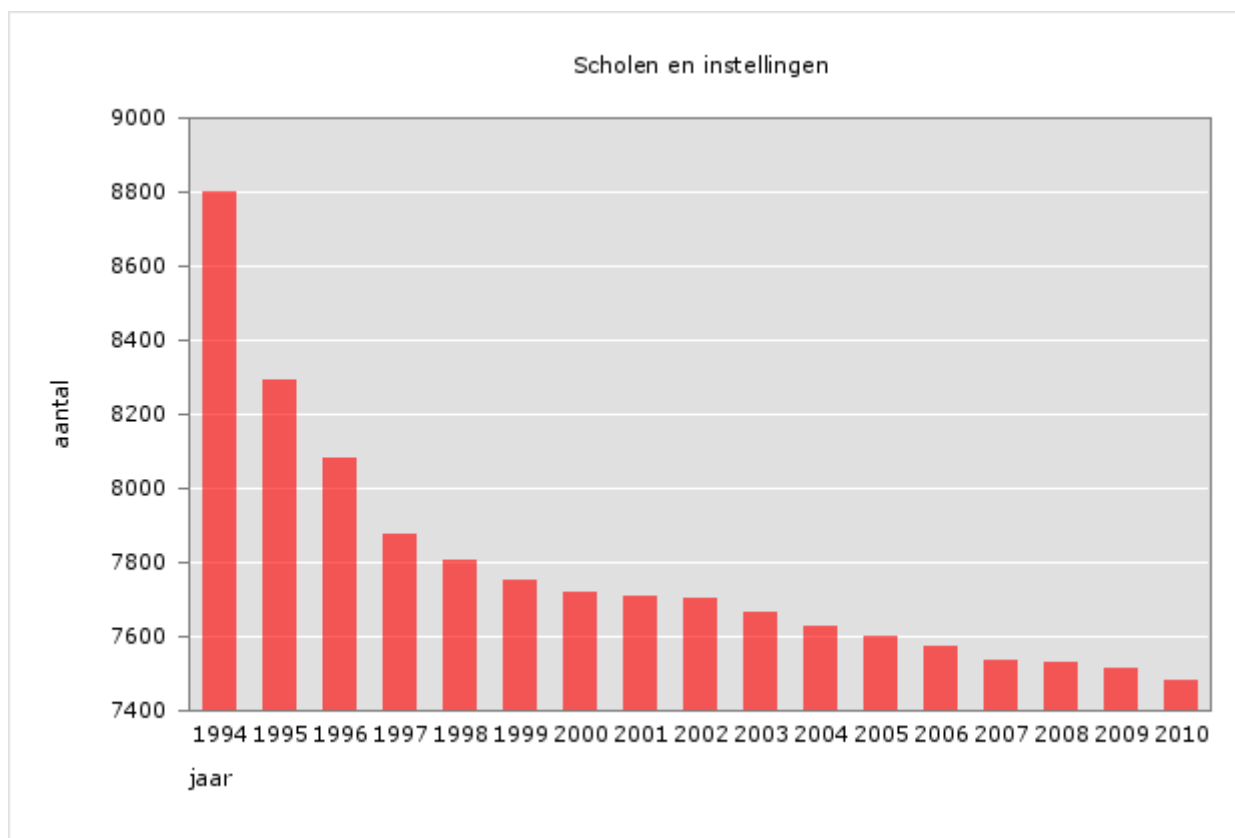
Door aanpassingen in de Wet Expertise Centra (WEC) is het aantal vo-scholen sinds het jaar 2000 gewijzigd.

De cijfers worden berekend op instellingsniveau. Dit betekent dat bij de berekening van de cijfers geen onderscheid is gemaakt tussen de scholen en de nevenvestigingen.

De cijfers hebben betrekking op schooljaren. Zo staat jaar 2008 voor schooljaar 2008/2009, jaar 2007 voor schooljaar 2007/2008, et cetera.

Tabel laatst bijgewerkt: mei 2011.

de basistabel, in Primair onderwijs



de basistabel, in Primair onderwijs

«	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
aantal	7.666	7.625	7.602	7.572	7.537	7.528	7.515	7.480



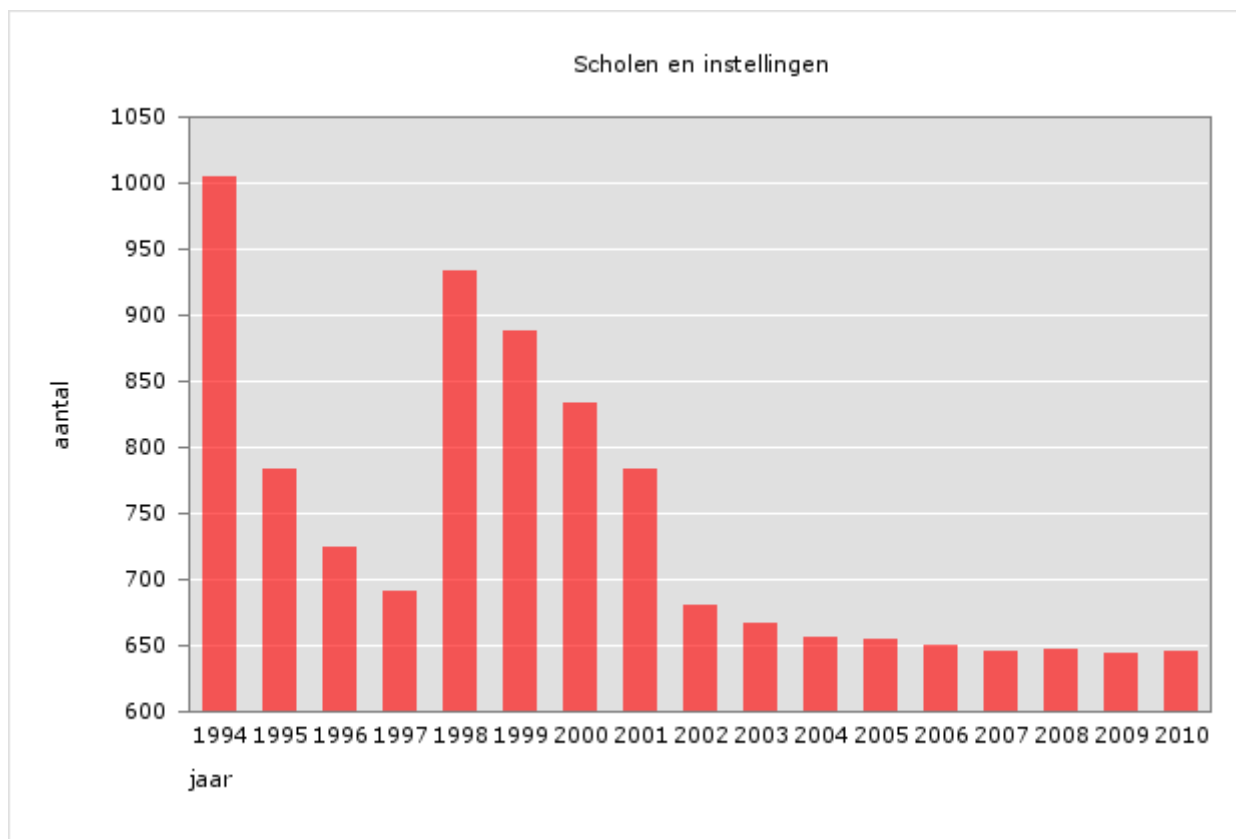
naar provincie (%), in Primair onderwijs

«	<u>2003</u>	<u>2004</u>	<u>2005</u>	<u>2006</u>	<u>2007</u>	<u>2008</u>	<u>2009</u>	<u>2010</u>
Groningen	4,7	4,7	4,7	4,7	4,7	4,7	4,3	4,4
Friesland	6,7	6,7	6,7	6,7	6,6	6,5	6,5	5,6
Drenthe	4,1	4,2	4,1	4,1	4,1	4,2	4,2	4,2
Overijssel	8,0	8,0	8,0	8,3	8,3	8,3	8,4	8,6
Gelderland	13,5	13,5	13,5	13,6	13,6	13,7	13,8	14,0
Utrecht	6,7	6,7	6,8	6,8	6,8	6,9	6,9	6,7
Noord-Holland	13,5	13,5	13,5	13,5	13,4	13,5	13,6	14,0
Zuid-Holland	17,8	17,7	17,7	17,4	17,4	17,2	17,3	17,4
Zeeland	3,4	3,4	3,3	3,3	3,3	3,3	3,3	3,4
Noord-Brabant	12,9	13,0	13,0	13,0	13,0	13,0	13,1	13,2
Limburg	6,2	6,1	6,1	6,1	6,0	6,0	5,8	5,7
Flevoland	2,5	2,6	2,6	2,6	2,7	2,7	2,8	2,8

Financiële cijfers baten en lasten, in Primair onderwijs

	<u>2006</u>	<u>2007</u>	<u>2008</u>	<u>2009</u>
<i>Bedragen x 1 miljoen euro</i>				
baten				
rijksbijdragen OCW	7.885,5	8.186,2	8.568,9	9.048,3
overige overheidsbijdragen	338,6	297,5	318,1	321,3
lesgelden	0,0	0,0	0,8	0,5
baten werk i.o.v. derden	1,5	5,6	7,0	10,7
overige baten	414,4	535,1	578,6	567,6
totale baten	8.640,0	9.024,6	9.473,4	9.948,4
lasten				
personele lasten	7.071,6	7.316,3	7.749,9	8.229,2
afschrijvingen	144,4	160,5	179,1	194,5
huisvestingslasten	557,8	582,0	554,0	634,7
overige instellingslasten	773,1	866,1	999,8	1.005,0
totale lasten	8.546,9	8.924,9	9.482,7	10.063,4

de basistabel, in Voortgezet onderwijs



de basistabel, in Voortgezet onderwijs

«	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
aantal	667	656	654	650	645	647	644	646

naar provincie (%), in Voortgezet onderwijs

«	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Groningen	3,4	3,5	3,5	3,5	3,6	3,6	3,3	3,2
Friesland	4,5	4,4	4,4	4,5	4,5	4,4	4,4	3,7
Drenthe	2,4	2,4	2,3	2,3	2,3	2,3	2,4	2,4
Overijssel	5,3	5,3	5,3	5,4	5,3	5,6	5,6	5,6
Gelderland	12,7	13,0	13,0	12,8	12,5	12,3	12,4	12,7
Utrecht	8,0	8,1	8,1	8,2	8,3	8,2	8,2	7,6
Noord-Holland	16,5	16,8	17,1	17,3	17,5	17,6	17,7	17,9
Zuid-Holland	20,8	20,9	20,8	20,4	20,7	21,0	21,0	21,3
Zeeland	2,3	2,3	2,3	2,3	2,2	2,2	2,2	2,4
Noord-Brabant	14,2	13,6	13,6	13,6	13,4	13,5	13,8	14,1
Limburg	7,8	7,6	7,2	7,3	7,2	6,8	6,6	6,7
Flevoland	2,1	2,1	2,4	2,5	2,5	2,5	2,5	2,5



baten en lasten, in Voortgezet onderwijs

	<u>2005</u>	<u>2006</u>	<u>2007</u>	<u>2008</u>	<u>2009</u>
<i>Bedragen x 1 miljoen euro</i>					
baten					
rijksbijdragen OCW	5.053,0	5.356,7	5.639,3	5.884,5	6.453,8
overige overheidsbijdragen	124,6	140,2	115,1	126,8	135,8
lesgelden	2,5	3,0	4,3	20,0	12,0
baten werk i.o.v. derden	9,8	17,3	15,5	12,2	15,6
overige baten	368,1	385,1	410,7	441,8	414,0
totale baten	5.558,0	5.902,3	6.184,9	6.485,3	7.031,2
lasten					
personele lasten	4.391,2	4.575,1	4.800,2	5.069,8	5.453,4
afschrijvingen	165,8	180,8	195,2	222,2	236,3
huisvestingslasten	404,8	445,0	474,2	438,2	505,0
overige instellingslasten	527,4	619,8	669,4	729,4	860,5
totale lasten	5.489,2	5.820,6	6.139,0	6.459,6	7.055,2

Bouwvergunningen naar soort gebouw CBS

Onderwerpen_1	Perioden	Gebouwsort	Totaal gebouwen	Kantoren	Scholen
Nieuwbouw waarde vergunningen	2005	mIn euro	14951	714	515
Nieuwbouw waarde vergunningen	2006	mIn euro	18084	1017	607
Nieuwbouw waarde vergunningen	2007	mIn euro	18274	953	602
Nieuwbouw waarde vergunningen	2008	mIn euro	20378	1090	585
Nieuwbouw waarde vergunningen	2009	mIn euro	16013	945	481
Nieuwbouw waarde vergunningen	2010	mIn euro	12999	664	328
Nieuwbouw waarde vergunningen	2011	mIn euro	12081	480	407
Nieuwbouw aantal vergunningen	2005	aantal	16560	257	193
Nieuwbouw aantal vergunningen	2006	aantal	18042	299	179
Nieuwbouw aantal vergunningen	2007	aantal	18218	329	193
Nieuwbouw aantal vergunningen	2008	aantal	18320	391	207
Nieuwbouw aantal vergunningen	2009	aantal	13759	246	179
Nieuwbouw aantal vergunningen	2010	aantal	12311	192	122
Nieuwbouw aantal vergunningen	2011	aantal	12205	181	129